

Date: 5th October-2025

SHAXS KAMOLOTIDA MODDIY YETISHMOVCHILIK HISSI NAMOYON
BO'LISHINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Raximova Xusnora

Oila va gender ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

e-mail: rahimovaxusnora@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola moddiy yetishmovchilik hissining shaxs kamolotida namoyon bo'lishining o'ziga xos jihatlari, moddiy yetishmovchilik hissining psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda ehtiyojlar rivojlanishida moddiy yetishmovchilik hissining ahamiyatini o'rganishga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Moddiy yetishmovchilik hissi, ontogenez, ehtiyojlar, motivlar, moddiy nochorlik hissi.

Bola faolligini rivojlantirishning dastlabki bosqichlaridayoq, biologik jihatdan ahamiyat kasb etuvchi buyumlar, jismlar ustuvorlik xususiyatiga ega bo'lmaydilar, aksincha ularning inson tomonidan foydalanish usullari ehtiyojlarning omillari tariqasida gavdalanadi. Binobarin, mazkur buyum-aslahalarning ijtimoiy tajribalarini egallashdagi ahamiyati va roli namoyon bo'lishining mexanizmlari sifatida maydonga keladi. Bolalarning xuddi shu yo'sinda egallaydigan xatti-harakatlarining yangi shakllari – bu jamiyat tomonidan ijtimoiy amaliyot vazifalariga munosib ravishda ishlab chiqilgan usullaridan iborat bo'lib, buyumlar bilan shaxsning munosabati tarzida yuzaga keladi, kishining kundalik faoliyati ichidan muhim joy engallaydi. Stol atrofida o'tirish, qoshiq bilan ovqat yeyish, krovatda uxlash, televizor tomosha qilish, o'yinchoq o'ynash, kattalar bilan muomala qilish yuqoridagi fikr mohiyatini yaqqollashtirishga yordam beradi. Ehtiyojni qondirishning vositalaridan foydalanish qoidalari ijtimoiy muomala usullari, faoliyatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlari katta yoshdagi insonlar tomonidan yoshlarga o'rgatiladi. O'z ehtiyojlarini muayyan buyumlar vositasida qondirish va ularni muayyan faoliyat turiga tatbiq etishning insoniy shakllarini egallashga o'rgatish maxsus mashqlar orqali amalga oshirilib, "Yetuk shaxs – bola" tarzida yuzaga keladi. Demak, bola ehtiyoji qondirilayotgan insoniy shart-sharoitlar ta'siri ostida shaxsning xulq-atvori vositalar ahamiyati bilan emas, balki ularning ijtimoiy qiymati bilan belgilanadi. Ehtiyojlarning qondirilish darajasi uning og'ir yoki yengil ko'chishi shaxsning shakllanishida muhim ahamiyatga ega, shu boisdan ularni qondirish maqsadga muvofiq, oqilona mezonlarga tayanib amalga oshirilsa ijtimoiy ahamiyati yanada ortadi¹⁰.

E.G'oziyevning fikricha, bola ikki-uch yoshlari atrofida motivlari to'zilishi amorfligi bilan ajralib turadi, shuningdek, ularning qat'iy iyerarxiyasi yo'qligi bilan tartibga solinishi namoyon bo'ladi. Bolaning motivlar tizimi bir qator motivlar yig'indisini aks ettiruvchi, o'zaro bir-biri bilan tasodifiy o'rin almashib turish xususiyatiga ega.

¹⁰ Ананев Б.Г. "Человек как предмет познания" (Ананиев Б.Г. "Man as subject of knowledge"). – Ленинград, 1969.

Date: 5th October-2025

Motivlar o'zaro o'rin almashiganida yagona anglashish darajasidagi nazorat tizimiga bo'ysunmaydi.

S.L.Rubinshteyn individning ontogenetik taraqqiyot bosqichi davrida motivlariga quyidagicha psixologik tavsif bergan: "Bevosita bolaga ta'sir etuvchi har bir qo'zg'ovchi ilk bolalik davrida uning o'sishida hukmronlik qiladi. Chunki undagi ichki motivlar mustahkam bo'lmaganligi sababli, har xil vaziyatda bola boshqa qo'zg'ovchi hukmronligiga tobe bo'lib qolishi mumkin. Shundan kelib chiqib, beqaror, kuchsiz va betartib motivlar yuqoridagi xatti-harakatlarga bog'liq bo'ladi. Bolalik beixtiyor intilishining xulq-atvoriga o'z ta'sirini ko'rsatib turadi. O'rganilgan amaliy va nazariy tadqiqotlarga asoslanib, ilk bolalik davridagi individning xulq-atvori, impulsivlik va vujudga kelgan vaziyat xususiyati bilan tavsiflanadi.

Bolani o'rab turgan genetik qatlamidagi shakllanish bosqichidagi motivining dinamik asosi – xatti-harakati qo'zg'alishini tor doirasidan tashkil topadi. Chunki shaxs motiv ustanovkalarini uzoq vaqt saqlab tura olmasligi sababli u tez yo'qoladi. Asosiy o'rinni egallovchi qo'zg'alishlarda bola chalg'isa, ular uning yodidan tez ko'tariladi. Turli ehtiyojlarning qondirilishida, affektiv holatlarda, diqqatning chalg'ish jarayonida qo'zg'alish berilgan vaqtdan chetlashadi. Psixologiyaning atrofidagi boshqarishning o'ziga xos vositalari, olib borilayotgan faoliyatni amalga oshirishni ta'minlovchi motivlar – shaxs faoliyati qobiliyat darajasining tarkibiy qismini aks ettiradi. Shaxsning intellektual darajasi va bilimlarning yetarli emasligi asnosida kichik bir amaliy tajriba aniq amaliy faoliyat muhitini puchga chiqarishi mumkin. Shaxs biror-bir obyektga yo'naltirilgan faoliyatni, uni yo'naltirish jarayonini yuqori funksiyaga oid qobiliyat bosqichida motivlarni o'z holicha uzoq vaqt xotirasida saqlash imkoniyatiga ega emas. Inson faoliyatining samaradorligini oshirish haqidagi psixologik usulning rolini L.S. Slavina III–IV-sinf o'quvchilarida tadqiqot yo'li bilan aniqlab berdi. U qiyin va uzoq davom etadigan faoliyatlarni o'rganish jarayonida uni nisbatan mustaqil va sodda tarkibiy qismlarga ajratib chiqadi va ularning har birini alohida nazorat qiladi, binobarin, uni aynan mustaqil faoliyat tizimidagi takomillashuvi va rivojlanishi natijasidagina motivlar strukturasi rivojlanishida namoyon bo'ladi. Xulq-atvor faoliyatining ma'lum maqsadga qaratilishi kichik maktab yoshi tugallanishi bosqichida amalga oshirilib, ixtiyoriy xulq-atvor shakllanishining birinchi davri bo'lib hisoblanadi¹¹.

Inson hayoti mobaynida bajaradigan har bir roli uni o'rab turgan ijtimoiy borliqning normalari, qoidalari, xulq-atvor mezonlari o'z aksini topgan bo'ladi. Shaxs hayoti davomida haddan ortiq rollarni bajaradi va ularning barchasi ijtimoiylashuv mobaynida munosib o'rin egallaydi. Shu sababli ushbu jarayonda har bir inson o'zining jamiyatdagi o'rnini topishga intiladi va natijasiga ko'ra turli xil mavqega ega bo'ladi. Umumiy olganda, ijtimoiylashuv bosqichida shaxs o'zining "men"ini anglab, uni rivojlantiradi va shakllantiradi¹².

Jahon tajribalariga nazar soladigan bo'lsak, ko'pgina mavzuga oid tadqiqotlarni uchratishimiz mumkin. E.Young Britaniya Psixologiya Jamiyatining blogida "nega kam

¹¹ E.G'oziyev "Umumiy psixologiya" Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. – Toshkent, 2002. – 121 b.

¹² Васила Каримова. Ижтимоий психология. – Тошкент: "Fan va texnologiya", 2012. – 98 b.

Date: 5th October-2025

ta'minlangan oilalar farzandlari nafaqat kam rivojlangan, balki ko'p narsaga boshqacha munosabatda bo'lishlarini tushuntiradi". Jahon standartlari bo'yicha "boy" bo'lgan mamlakat uchun Buyuk Britaniyada juda ko'plab kam ta'minlanganlar bor. Ulardan 14 million nafari, ya'ni aholining beshdan bir qismi kam ta'minlangan hisoblanadi. 1,5 millioni esa hayot uchun eng zarur narsalarni ham sotib olishga qurbi yetmaydigan kam ta'minlanganlar qatoriga kiradi¹³.

"Bolalar kam ta'minlanganlikni ularning aqliy, jismoniy, hissiy va ma'naviy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan muhit sifatida qabo'l qiladi", – deydi UNICEF. Shubhasiz, bu sohadagi psixologik tadqiqotlar, ayniqsa, kam ta'minlanganlik bolalar va kattalarga qanday ta'sir qilishi muhim.

Kam ta'minlanganlikda o'sayotgan bolalar uchun psixologik oqibatlar og'ir. 2009-yilda "Journal of Cognitive Neuroscience" jurnalida chop etilgan tadqiqot 9 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalar o'rtasida murakkab idrok uchun muhim bo'lgan miyaning prefrontal korteksi (prefrontal korteks (PFC) ya'ni ichki, maqsadli aqliy harakatlar uchun javobgardir, odatda fikrlash yoki prefrontal sintez deb ataladi) faollikdagi ajoyib farqlarda aniqlanadi va ular faqat ijtimoiy-iqtisodiy holatda farqlanadi. Ko'pgina moddiy yetishmovchilikdagi bolalarning prefrontal korteksining turli testlarga javobi ba'zi insult qurbonlarinikiga o'xshardi. "Ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan pastroq bo'lgan bolalar balog'at yoshida peshona qismida zararlanganlarga o'xshash fiziologik miya xususiyatlarini namoyon etadi", – dedi U.C. Berkeley psixologiyasi professori va yetakchi tadqiqotchisi R.Nayt.

Moddiy yetishmovchilikda yashash o'z-o'zini tartibga solish va xulq-atvorda hamda fikrlashda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin (bu moddiy yetishmovchilikdagi bolalar orasida qayd etilgan). "Bu uyg'otuvchi qo'ng'iroq", – deya davom etadi Nayt. – "Bu bolalarning moddiy yetishmovchiligi va ularning sog'lig'i bilan bog'liq muammolarga duchor bo'lish ehtimoli ko'p emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy ahvolning pastligi bilan bog'liq stressli va juda yomon muhit tufayli ularning miyalari to'liq rivojlana olmaydi (muzeylarga kam tashrif buyurish, kitoblarni kam o'qish, ochiq havodagi o'yinlar va sayohatlarni kam tashkillashtirish)".

O'tkazilgan ko'plab boshqa tadqiqotlar kam ta'minlanganlik bolalar miyasiga zarar yetkazishini ko'rsatdi. 2014-yilda Mishel Tin boshchiligidagi tajribalar kam ta'minlangan bolalar orasida og'zaki va vizual xotirada aniq kamchiliklarni aniqladi.¹⁴ Bir yil o'tgach, JAMA Pediatrics jurnalida kam ta'minlangan bolalarda "beqaror miya rivojlanishi" qayd etilgan. Frontal va temporal peshona rivojlanishidagi bu kechikishlar matematika va o'qish testlarida sezilarli darajada past ball bilan bog'liq edi. Tadqiqotchilar xotira uchun mas'ul bo'lgan gippokampning rivojlanishiga, ayniqsa, bu bolalar boshdan kechirgan stress ta'sir ko'rsatishini aniqladilar. Bu ta'sir uzoq davom etishi mumkin.

2016-yilda PNASda Gari Evans tomonidan chop etilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bolaligida moddiy yetishmovchilik bo'lgan odamlarda xotira yetishmovchiligi va

¹³ <https://www.bps.org.uk/2019/12/03/the-psychological-impacts-of-poverty-digested>

¹⁴ Mishel Tin 2014 "Working Memory Differences Between Children Living in Rural and Urban Poverty" ResearchGate

Date: 5th October-2025

psixologik kasalliklar ko'proq bo'ladi.¹⁵ Shu bilan birga, Pol Xastings tomonidan Kanadadagi 4000 ga yaqin oila or'asida o'tkazilgan 2019-yildagi uzoq muddatli tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, bolalik davrida shahar ichidagi kambag'al mahallalarda yashash balog'at yoshida psixoz spektrining bo'zilishi xavfini ikki baravar oshirish bilan bog'liq.¹⁶

Bu tadqiqotlar moddiy yetishmovchilik oqibatlarining juda ayanchli manzarasini tasvirlaydi. Ammo hamma bolalar ham moddiy yetishmovchiliklikdan bir xil ta'sir ko'rsatmaydi. Masalan, muhtoj bo'lgan har bir bolada prefrontal korteksda nuqsonlar mavjud emas. Bu himoya omillari ham mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlar umumiy stress darajalari, shuningdek, yaqinlaringizning xatti-harakatlari muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Illinoys universitetining 2018-yilda chop etilgan tadqiqotiga ko'ra, noqulay hududlardagi maktablarda ko'proq daraxt ekish kabi oddiy narsa ham yordam berishi mumkin. Ming Kuo va uning hamkasblari 318 ta boshlang'ich maktabning hovlisidagi daraxtlar soni va o't qoplami darajasini baholadilar (bunda bolalarning 87 foizi kam ta'minlangan oila vakillari qatoriga kiradi) hamda matematika va o'qish ballari bilan bog'liqligini, ya'ni daraxtlar qancha ko'p bo'lsa, natijalar shuncha yaxshi bo'lishini aniqladilar. Daraxtlar soni va akademik ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha boshqa ishlarga ishora qilib, Kuo ikkalasi o'rtasida sezilarli aloqa bor deb hisoblaydi. "Agar maktab konditsioner yoki isitish tizimi bilan ta'minlanmagan bo'lsa, o'quvchilar ham xuddi shunday munosabatda bo'lishadi. Ammo biz birinchi marta ko'katlarning yyetishmasligi ularning test natijalarining pastligini qisman tushuntirishi mumkin, deb gumon qila boshladik", – deydi Kuo.¹⁷

Xuddi shu yili, ya'ni 2018-yilda chop etilgan Britaniya tadqiqoti bu tadqiqotlarni tasdiqladi. Unda Angliyaning shahar joylarida yashovchi 4758 nafar 11 yoshli bolalar ishtirok etdi va yashil hududlarda yashovchi bolalar fazoviy xotirani sinovdan o'tkazishda yaxshiroq ishlashlari aniqlandi (bu ta'sir ham qulay, ham noqulay hududlarda saqlanib qoldi). "Bizning tadqiqotlarimiz yashil maydonning kognitiv faoliyatdagi ijobiy rolini tasdiqlaydi", – deydi London Universitet kolleji tadqiqotchisi Erini Fluri.¹⁸

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar va o'tkazilgan tadqiqotlardan chiqqan holda aytish mumkinki, ontogenez davrida kam ta'minlanganlik hissining psixologik determinantlari shaxs rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Inson tugilgandan, to dunyo tark etgunga qadar hayotda turli xil ustanovkalar, psixologik bilimlar va turli vaziyatda yuzaga keladigan emotsiyalar qurshovida yashaydi. Shu davr mobaynida hayot yo'lini qanday davom etishiga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi davr bu ontogenez davri hisoblanadi. Chunki bu davr yuqorida ta'kidlab o'tilgan ko'nikma va malakalar bilan boyib boradi. Biz bu davrni, iloji boricha, psixologik sog'lom muhitda o'sishini ta'minlashimiz zarur.

¹⁵ Evans GW. Childhood poverty and adult psychological well-being. Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS), 2016;113(52):14949–14952. DOI: 10.1073/pnas.1604756114

¹⁶ Hastings PD, Schwartzman AE, Ledingham J, et al. Growing up in poverty doubles risk of psychosis disorder later. Futurity, 2019. <https://www.futurity.org/poverty-psychosis-spectrum-disorder-2053022-2/>

¹⁷ <https://www.bps.org.uk/2019/12/03/the-psychological-impacts-of-poverty-digested>

¹⁸ <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/bjep.12243>

Date: 5th October-2025

Buning uchun oilaviy muhitni ham psixologik, ham fiziologik jihatdan sog'lomligiga ahamiyat qaratishimiz to'g'ri bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. E.G'oziyev "Umumiy psixologiya" Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik Toshkent 2002. 103-121b.
2. Evans GW. Childhood poverty and adult psychological well-being. Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS), 2016;113(52):14949–14952. DOI: 10.1073/pnas.1604756114
3. Hastings PD, Schwartzman AE, Ledingham J, et al. Growing up in poverty doubles risk of psychosis disorder later. Futurity, 2019. <https://www.futurity.org/poverty-psychosis-spectrum-disorder-2053022-2/>
4. Kuo M, Browning MHEM, Sachdeva S, Lee K and Westphal L(2018) Might School Performance Grow on Trees? Examining the Link Between "Greenness" and Academic Achievement in Urban, High-Poverty Schools. Front. Psychol. 9:1669. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01669
5. Mishel Tin 2014 "Working Memory Differences Between Children Living in Rural and Urban Poverty" ResearchGate
6. Mishel Tin 2014. "Working Memory Differences Between Children Living in Rural and Urban Poverty". ResearchGate
7. Socioeconomic disparities affect prefrontal function in children. Mark M. Kishiyama, W. Thomas Boyce, Amy M. Jimenez, Lee M. Perry, Robert T. Knight, 2009
8. Васи́ла Ка́римова. Ижтимоий психология. – Тошкент: "Fan va texnologiya", 2012. – 98 b.
9. <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/bjep.12243>
10. <https://www.bps.org.uk/2019/12/03/the-psychological-impacts-of-poverty-digested>